

Buzgó Gábor

Nagyléta a változó tájban.

A 19. századi antropogén tájátalakítás
gazdasági és társadalmi hatásai
az észak-bihari térségben

Nagyléta in a Changing Landscape: Economic and Social
Impacts of Nineteenth-Century Anthropogenic Landscape
Transformation in the North Bihar Region

In the second half of the nineteenth century, the landscape of the Great Hungarian Plain changed as a result of the river regulation and the draining of marshes in the Tisza river basin, i.e. the anthropogenic landscape transformation. The extensive meadows and pastures were largely replaced by arable land. With the reduction of surface water, areas which once had complex biodiversity have become more vulnerable to climatic anomalies. A structural change in the Great Hungarian Plain's economy also took place simultaneously, with a shift from large-scale livestock farming to crop production. The transformation of the landscape also affected the village of Nagyléta on the eastern edge of the Great Hungarian Plain and its wider surroundings, the North Bihar region. In my study, I demonstrate how changes in land use at the local level have been affected by the anthropogenic transformation of the landscape and how all this impacted local society.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a Bihar vármegyei Nagyléta határában, tágabb értelemben az észak-bihari tájban milyen antropogén környezet-változások játszódtak le a 19. század második felében, a helyi társadalom hogyan igyekezett ellensúlyozni ezeket a változásokat, miként próbált meg alkalmazkodni és válaszokat találni a felmerülő földrajzi eredetű kihívásokra. Vizsgálatomban Észak-Biharnak a Nyírség és az érmelléki löszös hát találkozásánál, vagyis tájhatáron fekvő nyolc (Álmosd, Bagamér, Hosszúpályi, Monostorpályi, Kokad, Nagyléta, Újléta, Vértes) települést tekintem, melyek közös vonása, hogy azonos természetföldrajzi környezetben találhatók.

1. ábra. Észak-Bihar települései 1910-ben

Forrás: GISTa Hungarorum OTKA-projekt. Saját szerkesztés

A települések belterületétől északra a Nyírség futóhomokja, míg délre jó minőségű, gabonatermesztésre alkalmas, magas tápanyagtartalmú „fekete föld” alkotja a talajt.¹ A tájegységben fekvő települések belterülete (Újléta kivételével) a két táj találkozásánál alakult ki, szinte felfűzve azokat a két eltérő talajtípus határvonalára. Az észak-bihari települések nemcsak a különböző talajtípusok, hanem az eltérő domborzati viszonyok miatt is tájhatáron feküdtek, hiszen a települések belterületétől délre fekvő síkvidékhez képest az északi mezőgazdasági határban északkelet–délnyugati irányban domboldalak húzódtak, melyek között erők, patakok, köztük a Kék-Kálló tört utat magának. Ennek megfelelően az észak-bihari települések északi határában az 1850-es években, illetve az 1860-as évek elején a tájat az erdők, rétek és legelők dominálták, mely terület összetett biodiverzitással

¹ Bihari-Horváth 2014: 90.

rendelkezett, ám ez a kép a 19. század végére jelentősen megváltozott. A tájhasználat alakulását részben nyomon lehet követni a katonai felmérések térképlapjain, illetve a korszakban keletkezett statisztikai kiadványok mezőgazdasági határhasználatra vonatkozó adatain keresztül. Ezek alkotják tanulmányom fő forrásbázisát.

A táj átalakulása

A nagylétai határ arculatának megváltozásában komoly szerepe volt a településen fekvő uradalomnak, mely az 1850-es években az Ausztriában, Grazban élő Mandel család, előbb Mandel Lajos, majd fia, Mandel Rudolf tulajdonában állt. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás utáni volt úrbéres birtokviszonyok rendezését az úrbéri perek vagy egyezségek zárták le.² Nagylétán a báró Mandel Rudolf és a volt úrbéresek közötti egyezség 1863 decemberében született meg, melynek értelmében különvált az urasági és a volt úrbéres birtok.³ Az uradalom gazdálkodása a juhtenyésztésre épült, mely a 19. század első felében jelentkező gyapjúkonjunktúrát próbálta kiaknázni. A nagylétai uradalom juhtenyésztését Fényes Elek is megemlíttette: „Az uraság [...] egész megyében legszebb példány-gazdaságot folytatott, s nagy tökéletességre vitt electoral birkákat tenyésztet.”⁴ Az 1850-es évektől azonban az ausztrál dömping miatt már egyre kevésbé lehetett jövedelmező a juhtenyésztés, ezért báró Mandel Rudolf még az egyezség megkötése előtt eladta a nagylétai uradalmat a Belga Banknak. A bank ezután igyekezett értékesíteni az uradalmat, ezért eladásra kínálta annak parcelláit. Ennek hatására a Ligeti tagbirtok dűlőben az úrbéri egyezség megkötése után nem sokkal jelentősen megváltoztak a tulajdonviszonyok, ugyanis a bank által eladott parcellákból a helyi lakosság mellett a Balmazújvárosból érkező új telepesek is vásároltak földet, melynek következtében Nagyléta északi határrészén az 1860-as években megalakult Újléta község.⁵ Nagyléta az 1860-as években egyértelműen vándorlási célterületté vált, a település vándorlási egyenlege az 1861 és 1870 közötti időszakban +20,9% volt, ami nagyrészt a telepesek északi határába való beáramlásának volt köszönhető, vagyis a földvásárlás lehetősége vonzóvá tette a települést.

² Csorba 2005: 296.; Horváth 2022: 266.

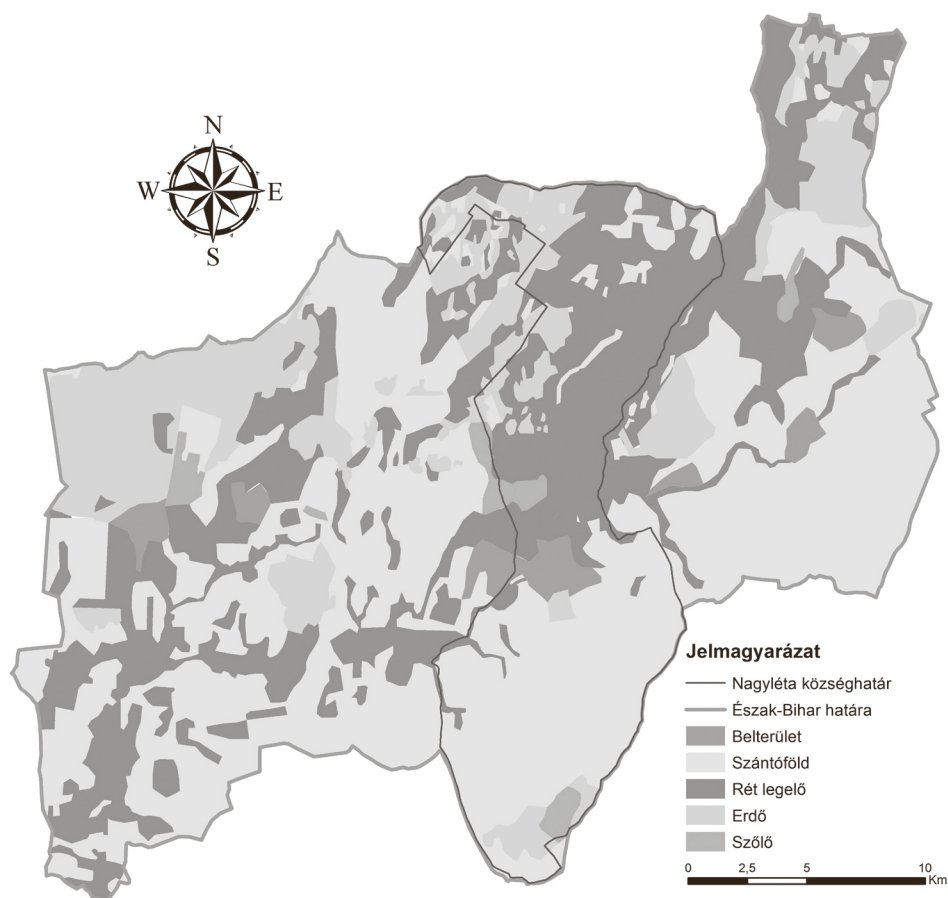
³ Tokai 1992: 142.

⁴ Fényes 1839: 92.

⁵ *Politikai Újdonságok* 1865. július 19., 346.

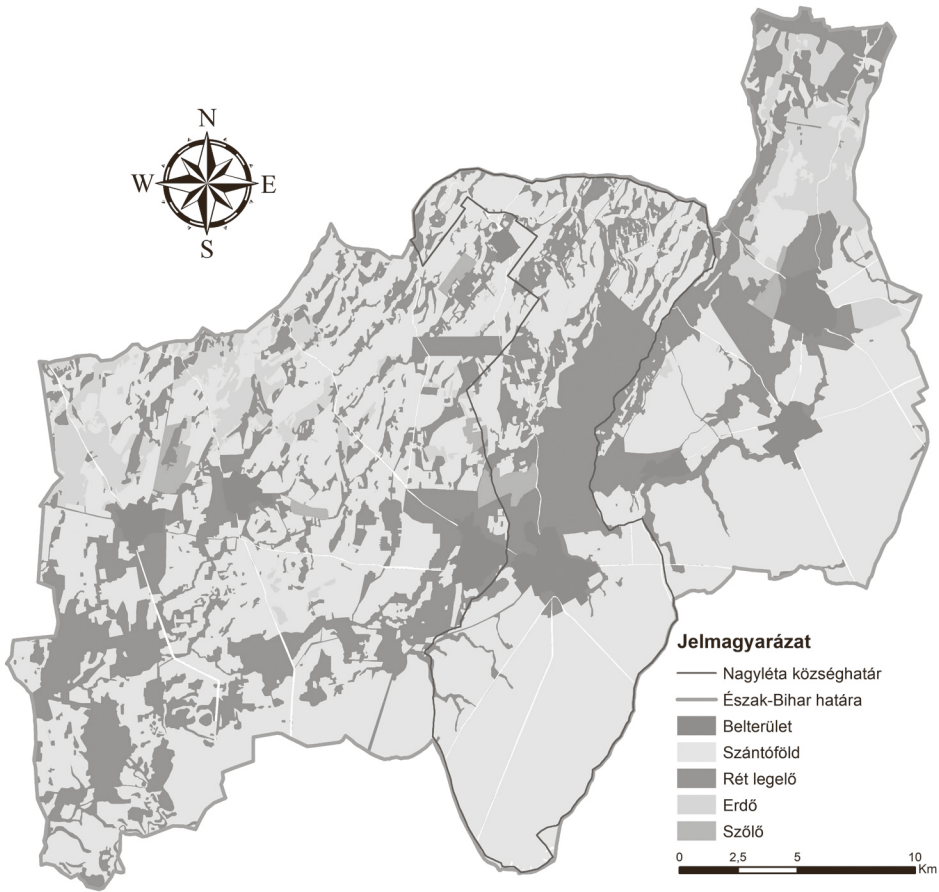
II. GAZDÁLKODÁS, TÁJHASZNÁLAT, TÁJÁTALAKÍTÁS

Az úrbéri egyezséget követően a belterülettől északra fekvő mezőgazdasági határ arculata jelentősen megváltozott, amit nyomon lehet követni a második és a harmadik katonai felmérés térképlapjain.

2. ábra. Nagyléta, második katonai felmérés, 1864

Forrás: MKMKF. Saját szerkesztés

3. ábra. Nagyléta, harmadik katonai felmérés, 1884

Forrás: HBHKF. Megjegyzés: világoszöld = rét, legelő; sötétbarna = szőlő; világosbarna = szántóföld.

A második katonai felmérés Nagylétát és környékét ábrázoló szelvénye 1864-ben készült el, vagyis közvetlenül az úrbéri egyezség utáni állapotot tükrözi.⁶ A térkép szerint az északi határban a magasabb térszínen fekvő dűlőkben hatalmas kiterjedésű tölgyerdők terültek el, a mélyebben fekvő területeken rétgazdálkodás folyt, melyen az úrbéresek kaszálóföldjei kaptak helyet. A magasabban fekvő térszín tehát az egyezség szerint az uraság, az alacsonyabban fekvő az úrbéresek tulajdonába került. Az alacsonyabban fekvő földek az év egy részében vagy egész évben víz alatt álltak, vagyis a terület részben ingoványos, mocsaras térséget alko-

⁶ Jankó 2007: 186.

tott. A tölgyerdőknek⁷ a harmadik katonai felmérésen már nyoma sincs, helyüket szántóföldek vették át, vagyis az ember tájátalakító tevékenysége nyomán a tájat addig borító növénytakarót felváltotta a szántóföldi növénytermesztés. Az erdők kivágása már 1862-ben megkezdődött, ekkor az uradalom a *Debreczen Nagy-Várad*i Értésítő című lapban 300 holdról kitermelt cser- és tölgyfát kínált eladásra.⁸ A kitermelés valószínűleg a Belga Bankhoz köthető, mely a terület átalakítása után kedvezően értékesíthette az itt elterülő parcellákat a helyi társadalom, a balmazújvárosi és az egyéb vásárlók között. A táj felszínborítottságának átalakításával annak hidrológiai viszonyai is megváltoztak, hiszen a tölgyerdő gyökérzete minden bizonnyal több vizet tudott megkötni a szántóföldi kultúrnövényekénél. Az egyenetlen domborzati viszonyok miatt a magaslatokról leszivárgó víz a mélyebb területeken gyűlhetett össze, ami a rétgazdálkodás tekintetében növelhette annak kockázatát, hogy a földek a korábbihoz képest tovább állhattak víz alatt. A 19. század második felében az Alföldön a szántóföld általában a rét-legelő rovására terjedt ki.⁹ Nagylétán tehát az általánostól eltérő folyamat ment végbe az erdő-szántóföld irányú változással, illetve a táj átalakítása már a belvízmentesítés előtt megkezdődött.

Nagyléta északi határában a tölgyerdő kivágása és szántófölddé alakítása beilleszthető abba a globális folyamatba, melynek keretében a 19. század során a termőföldek terjeszkedése soha nem látott mértéket öltött, aminek a hatására megduplázódott a globális mezőgazdasági területek nagysága. Hatalmas területeket vontak újonnan szántóföldi művelés alá Észak-Amerika síkságain, Dél-Amerika pampáin és az orosz sztyeppéken. Soha ennyi új földterület nem került ilyen gyorsan mezőgazdasági termelésbe. E folyamat hatására ment végbe a Föld történetének egyik legkiterjedtebb és legjelentősebb ember által előidézett környezetátalakulása.¹⁰

A nagylétai uradalom a szántóföldek kiterjesztésével valószínűleg a 19. század második felében a gyorsan növekvő nyugat-európai népesség élelmiszer-szükséglete miatt kibontakozott nagy gabonakonjunktúra (1852–1878) által kínált lehetőségeket próbálta kiaknázni.¹¹ A szántóföldek kiterjedésének növekedését jól mutatják a különböző mezőgazdasági statisztikák művelési ágakra vonatkozó adatai is.

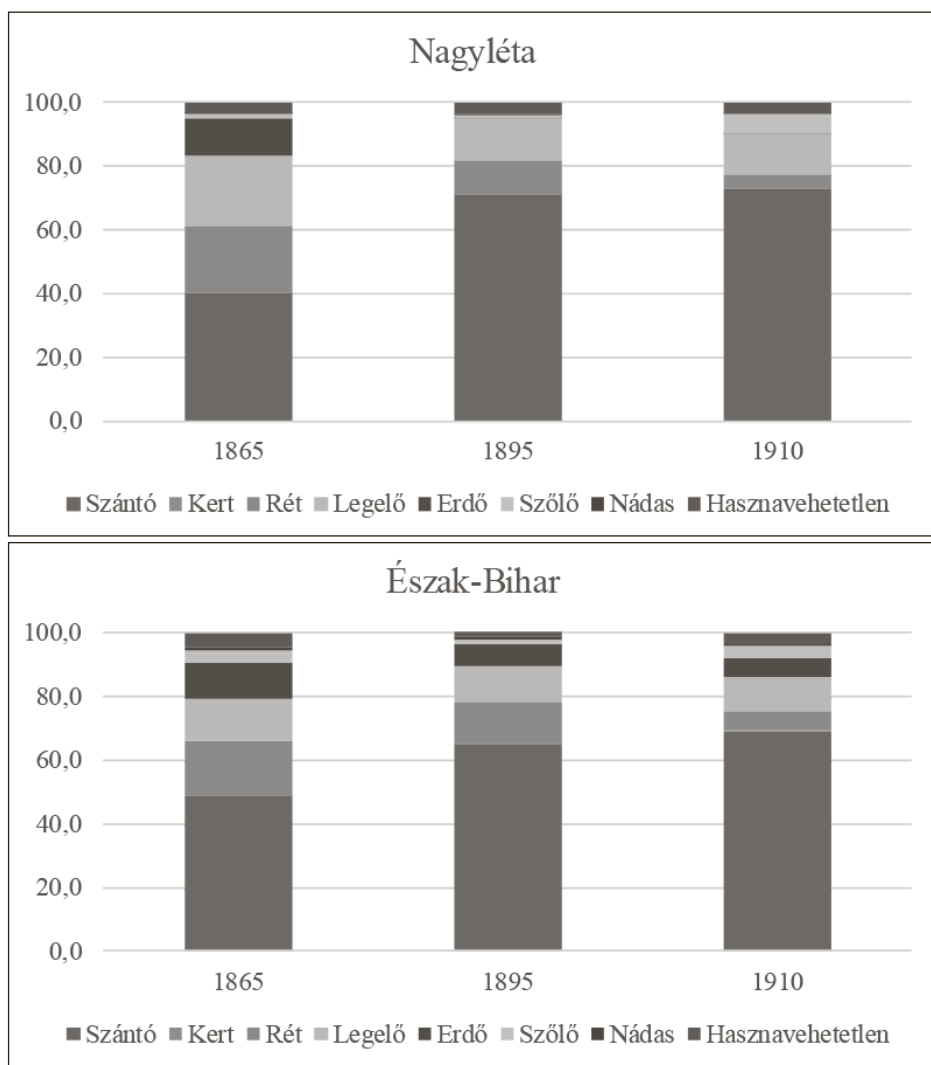
⁷ A község északi határában fekvő erdőségek sem voltak elsődleges erdők, s a 18. század végén keletkezett első katonai felmérés térképlapjain még nem alkottak összefüggő területet. MEKF.

⁸ *Debreczen Nagy-Várad*i Értésítő 1862. október 5.

⁹ Demeter–Szilágyi–Pinke 2022: 76.

¹⁰ Cunfer 2016: 355.

¹¹ Kövér 1998: 349–350; Szilágyi 2022: 39.

4. ábra. Nagyléta és az észak-bihari falvak határhasználata 1865 és 1910 között

Forrás: MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.; BVATKTMÁO 1913.

Saját számítás és szerkesztés

1865-ben a falu határának 40%-a állt szántóföldi művelés alatt, ami 1895-re 70%-ra növekedett.¹² Az 1860-as évek előtt csak a stabilan ármentes térszíneket szántották, az időszakosan ár- vagy belvíznek kitett területeket legeltették és kaszálták.¹³ Az Alföldön a 19. század második felében a mezőgazdaság súlypontja az állattenyésztés helyett a növénytermesztésre helyeződött át.¹⁴ A növénytermesztésen belül a gabonatermesztés vált uralkodóvá, ez az ágazat azonban jellemzően kiszolgáltatott volt az áringadozásoknak. A szántóföldek kiterjedésével a gazdálkodás elszakadt a termőhelyi adottságoktól.¹⁵ Az antropogén tájátalakítás hatására (vízszabályozás) nagyban visszaesett a vizes élőhelyek faji diverzitása, a monokultúrák növénytermesztés elterjedésével érzékenyebbé vált az Alföld a környezeti kihívásokra, ahogyan annak gazdasága és társadalma is.¹⁶ Ennek következtében az alföldi gazdasági fejlődés hosszú távon fenntarthatatlanná vált.¹⁷ Nagyléta északi határában az egykori bárói nagybirtok területén azokban a dűlőkben alakultak ki szántóföldek, melyek nem tartoztak a szántóföldi növénytermesztés szempontjából a kiváló vagy jó termőhelyi adottsággal rendelkező területek közé. Az északi határrészben homoktalaj, részben sívó homok, illetve a vízjárásos, a dombok közötti völgyekben réti talajok borították a felszínt, melyek a település belterületéhez mérten délre fekvő, jó minőségű löszös talajon való szemtermeléshez képest alacsonyabb terméshozamot nyújtottak. Ennek következtében helyi szinten a gazdálkodás szintén elszakadt a termőhelyi adottságoktól. Eközben ugyancsak az északi határban, a volt úrbéresek kaszáloin egészen az 1890-es évekig nagyobb részt továbbra is rétgazdálkodás folyt, vagyis a kisbirtokosok területhasznosítása az uradalomhoz képest ekkor még jobban alkalmazkodott a környezeti sajátosságokhoz.¹⁸

Tájátalakítás és társadalom

A környezet átalakítása – a jó szándék ellenére – gyakran negatív hatást gyakorolt a helyi társadalmakra, kivált annak szegény, hatalommal nem rendelkező rétegeire. Alan Taylor tanulmányában számos olyan példát villantott fel, amelyekben a környezet, illetve a táj átalakítását üzletemberek, bankárok, földspekulánsok

¹² MMÁSZTF 1865.; MKOMS 1897.

¹³ Pinke 2015: 145.

¹⁴ Orosz 2020: 17.

¹⁵ Pinke 2015: 239.

¹⁶ Szilágyi 2022: 203.

¹⁷ Szilágyi 2022: 204.

¹⁸ MKMKF; HBHKF.

igyekeztek előmozdítani, annak következményeit és terheit viszont a közösség viselte.¹⁹ Nagyléta északi határában, a Ligeti tagbirtok dűlőben kialakult Újlétán nagyon hasonló folyamat ment végbe ahhoz, ami Seattle-t és környékét jellemezte a 20. század elején. Richard White kutatása szerint Washington állam nyugati részén a városi politikusok, üzletemberek, földspekulánsok a kitermelt erdők helyén igyekeztek mezőgazdasági telepeket kialakítani, reményük szerint az így nyert földekből hamarabb nyereségre tehetek szert, mint az újraerdősítésből. Azonban a mezőgazdasági árutermeléshez a talaj túl savas és terméketlen volt, így az írtásterületek csak azokat vonzották, akiknek sem tőkéjük, sem tapasztalatuk nem volt ahhoz, hogy jobb farmot vásároljanak a termékenyebb területeken. A rossz minőségű földeken való letelepedés ahelyett, hogy segítette volna a szegény családokat, állandósította problémáikat, valamint előidézte a környezet rombolását.²⁰ A Galgóczy Károlytól származó alábbi szövegrészlet jól összefoglalja az Újlétán felmerült problémákat. „Ez [Újléta] a hatvanas években a belga bank által telepített, Debreczen, Álmöld és Bagamér közt. Vegyes vagyontalan népesség gyülekezett benne össze. A bank törlesztési rendszer mellett, a minőséghez képest is elég olcsón osztotta ki köztük a földet: de tőlük együttes szerződést és egyetemes jótállást kívánt. Jól-rosszul kiépült ekkép az új községben vagy 100 ház. De a csekély számú, vagyontalan, a mellett mindenfelől összegyülekezett népség erőteljes községet alkotni, községi ügyeit rendbe szedni, különösen a közös jótállás ügyét szigorúan vezetni és ellenőrizni nem volt képes; amihez az egyes birtokok rossz [sic!] s hiányos szerelése is járult, mely azok jövedelmezőtlenségét vonta maga után. Ennek folytán csakhamar megtörtént, hogy egyesek, előbb a hanyagabbak, törlesztési kötelezettségeket nem tudták teljesíteni, s azok helyett a szorgalmasabbak kényszerítettek fizetésre, a mi ismét azok vagyoni állását hozta zavarba. Szóval mielőtt kifejlődhetett volna, eladósodott s elpusztulásnak indult a község, s a birtokok legnagyobb része máris végrehajtás alá került.”²¹ A területre Balmazújváros környékéről érkeztek telepesek, akik hitelre vásároltak földparcellát a Belga Banktól. Egy ideig a gabonakonjunktúra miatti magas gabonaár kompenzálhatta az új szántóföldekről kinyerhető gyenge termést, azonban az 1870-es évek közepétől, a gabonaáresést követően erre már nem volt lehetőség. Valószínűleg ekkor kezdett a hitelfizetés egyre nagyobb terhet jelenteni a telepeseknek.

A „szegény emberek és sovány földek” kombinációja Újléta költségvetésének egyensúlyban tartását is komoly kihívás elé állította. „Nagyléta községet a rend-

¹⁹ Taylor 2022: 115–131.

²⁰ White 1980: 105–131.

²¹ Galgóczy 1879: 9.

szeres átcsatolásokkal teljesen elsorvasztják, fejlődésében nemcsak, hogy meggátolják, hanem egyenesen visszafejlesztik. A Bagamérhoz való mértani átcsatolás már harmadszor megismétlődő eset. Előzőleg már két ízben lett határa megcsónkítva, még pedig első ízben akkor, amikor Újléta község a világra lett hívva, másodszor amikor Újlétának életképessé tétele végett az első ízben elvett 2300 kat. hold földhöz újabb 1700 kat. hold területet vettek el tőle. [...] Akkor a csőd szélén álló Újléta megmentéséről, most a szintén csőd szélén álló Bagamér megmentéséről van szó. [...] Halálos beteget és életképtelen községeket úgy megmenteni, hogy egy egészséges fejlődésre képes és fejlődni akaró községet csonkítanak meg nem lehet. Bagamér az átcsatolás után is a tönk szélén álló község marad épp úgy, mint Újléta.”²² Nagyléta határleírási jegyzőkönyve szerint 1887 és 1940 között öt alkalommal csonkult a község közigazgatási határa, ezekből nagyrészt Újléta profitált, a két időpont között kb. 5200 kat. holddal nőtt a területe.²³ Az egyik legnagyobb mértékű átcsatolásra 1940-ben került sor, ekkor több mint 2400 kat. holddal csökkent Nagyléta külterülete.²⁴ A mezőgazdasági határ egy részének Újlétához csatolása bizonyosan abból a célból történt, hogy az állami egyenes adók után beszedhető pótadókkal a gyenge termőtalaj ellenére egyensúlyban lehessen tartani az új település költségvetését. A nagylétai északi határban kialakított rossz minőségű szántóföldek hosszú távon kielezték a feszültséget, s elhintették a konfliktus magvait a két település elöljárósága között.

Homokbuckákból szőlőskertek

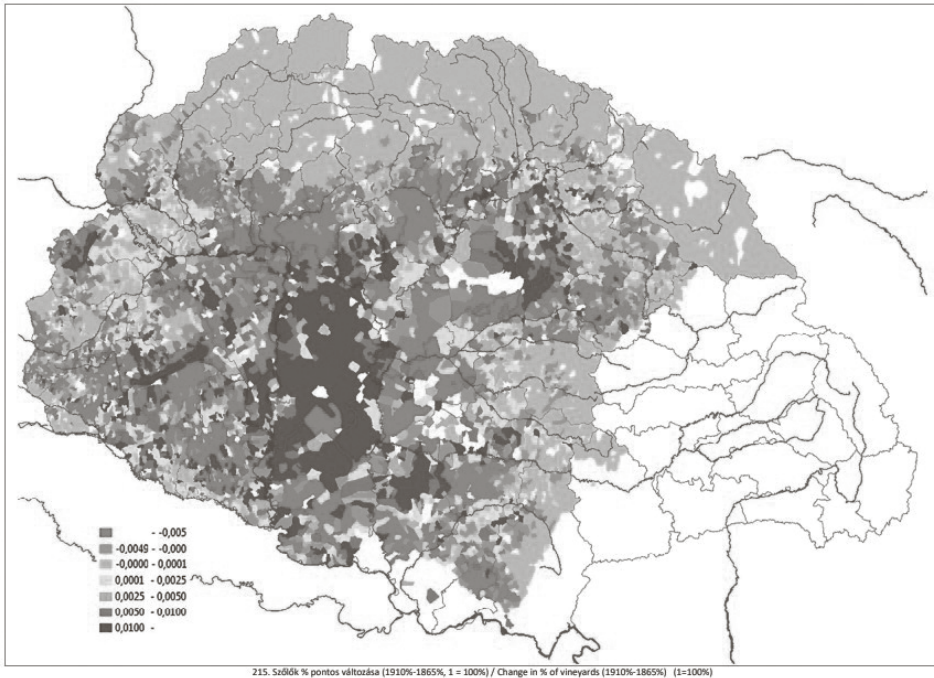
A 19–20. század fordulójának másik fontos változása, hogy Észak-Bihar alföldi részén megnövekedett a szőlőtermesztés volumene. A termőföldek művelési ágak szerinti megoszlását bemutató statisztikai források szerint 1865-höz képest 1910-re Nagylétán 1,11%-ról 6,38%-ra nőtt a szőlővel beültetett földek aránya a település összterületéhez viszonyítva.²⁵ A térségben a szőlőtermesztés arányának növekedését az 1880-as, 1890-es években zajló filoxéravész lendítette fel. A filoxéravésztől mentes, immunis homoktalajok a Duna–Tisza közén és a Nyírségben fekvő területek, aminek köszönhetően kibontakozhatott az alföldi szőlőtermesztő kultúra. Észak-Bihar homokdombjai szintén immunis talajt biztosítottak a szőlőgyökértű terjedésével szemben.

²² HU-MNL-HBVL-V.653.b. 1. köt., 224–225.

²³ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 1. köt.

²⁴ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 1. köt.

²⁵ MMÁSZTF 1865.; BVATKTMÁO 1913.

5. ábra. Szőlők %-os változása 1865 és 1910 között

Forrás: KDMR. 215. számú térkép

A 19. század utolsó harmadában a csapadéktöbblet a korábbi futóhomokvidékeken gazdaságélénkítő hatást gyakorolt, ami elsősorban a szőlős- és gyümölcsöskertek birtokosaira, valamint a kereskedőkre nézve volt előnyös, legalábbis a Duna–Tisza közén.²⁶ Itt a szőlőterület növekedése tőkefelhalmozást tett lehetővé a lakosság számára,²⁷ ennek lehetősége elviekben a Nyírség homokterületein is nyitva állt volna. Az 1895 és 1910 közötti időszakban a Nyírségben is növekedett abszolút számokban a szőlőskertek kiterjedése, a nagykállói és a nyírábrányi járásban 2400 kat. holdról 5100 kat. holdra, azonban a települések összterületét tekintve a szőlő kiterjedése a többi művelési ághoz képest alig változott, 1,19%-ról 1,94%-ra.²⁸ Mindez jól mutatja, hogy a Nyírségben nem ment végbe a szőlőskertek kiterjedésével látható gazdaságszerkezeti váltás. A talajadottság ellenére a Nyírség gazdaságát nem dinamizálta a szőlőtermesztés, ennek egyik oka, hogy nem volt a térségben Budapesthez

²⁶ Szilágyi 2022: 43.

²⁷ Szilágyi 2022: 136.

²⁸ MO. 1865–1910.; MKOMS 1897.

hasznos ütemben gyarapodó lakossággal és bővülő felvásárlópiaccal bíró nagyváros, másik oka, hogy a megfelelő humán erőforrás sem állt rendelkezésre,²⁹ illetve a gazdasági szerkezetváltáshoz szükséges anyagi tőke is hiányzott.

A Nyírség déli határvidékének homokdombjain viszont volt néhány olyan település, amelyekben jelentősen nőtt a szőlő kiterjedése, valószínűleg reagálva az Érmellék szőlőtermelésének filoxéra okozta csökkenő intenzitására. Ezt mutatja a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához kiadott atlaszban szereplő térkép is, mely a szőlőterületek kiterjedésének %-os változását mutatja be 1865 és 1910 között.

A szőlőtermelés területe Álmosd, Bagamér, Kokad, Nagyléta és Újléta községek esetében 1865-höz képest 1910-re 267 kat. holdról 1832 kat. holdra növekedett, a falvak összterületére vetítve 0,7%-ról 5,2%-ra nőtt.³⁰ Ezekben a falvakban koncentrálódott a (dél-)nyírségi homokterületeken a szőlőterület bővülése.³¹ A Duna–Tisza közén a szőlő kiterjedése a művelési ágak között az összterület kb. 7%-át tette ki 1910-ben,³² az észak-bihari érték ehhez hasonlóan alakult. A szőlőtermelésben a legnagyobb növekedést Újléta érte el, ebben a községben ugyanis a szőlő a teljes terület 9,9%-át alkotta.³³ A térség szőlőművelése az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokban közölt települési művelési ágakra vonatkozó adatok szerint Trianon után is hasonló kiterjedésű volt,³⁴ és ezt követően egészen 1935-ig a szőlőterület aránya nagyrészt ezen a szinten maradt.³⁵

A századelőn fogalmazódott meg Kardos Albert irodalomtörténész tollából az az elvárás a Debrecenről keletre eső homokvidékekkel szemben, hogy ott a kecskemétihez hasonló alföldi szőlő- és borkultúrának kellene kibontakoznia. Kardos 1894-ben, Szabó Lajos újlétai szőlőültetvényénél tett látogatása hatására írt cikke a *Borászati Lapok* hasábjain jelent meg, melyben kifejtette, hogy „föl sem mertem tenni, hogy a homokszőlő csak távolról is versenyre szállhasson a filoxéra-pusztította hegyvidék termésével. Fölvetésemet azonban teljesen ledöntötte az a kirándulás, melyet ez év nyarán tettem egy újonnan teremtetett homoki szőlőtelepre, a Debreczen és Nagyléta közt, az elpusztult Érmellék szomszédjában létesített újlétai telepre. Gyönyörű augusztusi reggel indultunk a Debrecenről két órányira eső szőlőbirtokra, Vámospercsig vonaton, onnan – a harmatos homokon gyalog. [...] egyszerre

²⁹ Szilágyi 2022: 44.

³⁰ MMÁSZTF 1865.; BVATKTMÁO 1913.

³¹ MKOMS 1897.; BVATKTMÁO 1913.

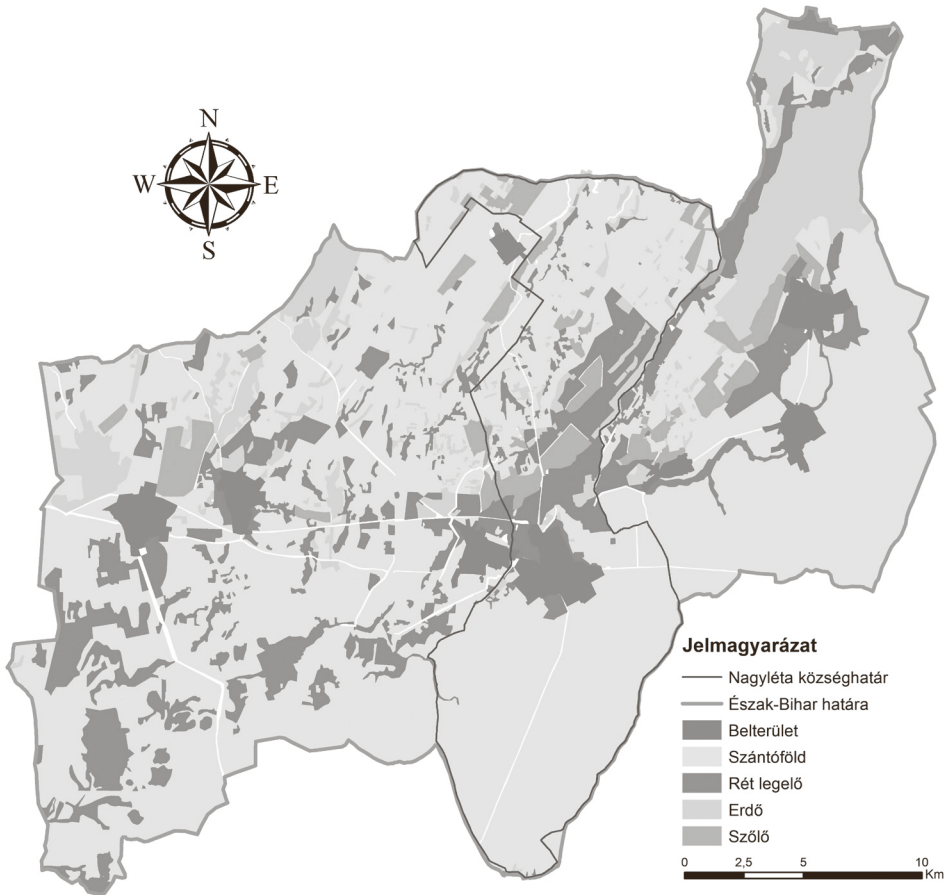
³² MO. 1865–1910.

³³ BVATKTMÁO 1913.

³⁴ NM EADS KTL 1925. St 563.

³⁵ MSK Űs 105. kötet.

csak a legelevenebb zöld erdő állja utunkat, a sűrű gledicza sövénnel kerített újlétai szőlőtelepre értünk. Igazán erdő, mert azon a két jókora magasságú dombon, melynek mindkét oldala be van ültetve, körülbelül 200 hold szőlő terül el. [...] Mi a magunk részéről nemcsak az új szőlőtelepnek felvirágzását tartjuk bizonyosnak, hanem kívánjuk és reméljük, hogy néhány év lefolytával Debreczent is oly hatalmas szőlőerdő fogja körül övezni, mint Kecskemét városát.”³⁶ Nagyléta szőlőskertjei a századfordulón a Mosonta-kert, a Kossuth-kert és a Bocskai-kert voltak, illetve a település mezőgazdasági határának északi szélében kialakultak szőlőtelepek is.

6. ábra. Nagyléta szőlőskertjei az 1941-es katonai térképen

Forrás: MKF. Saját szerkesztés

³⁶ Borászati Lapok 1895. január 27., 54–56.

A három szőlőskert közül a Mosonta-kert régtől fogva hozzátartozott a település arculatához, már az úrbérrendezés idején is létezett, és a második katonai felmérés térképén is szerepel.³⁷ A századfordulón került sor a Kossuth-kert és a Bocskai-kert kialakítására, melyeket az 1941-es katonai térkép is feltüntetett.³⁸ Újlétán a Bánk-hegyen, a Bodzás-hegyen és a Kápolna-hegyen létesültek szőlőskertek. A szőlőskertek telepítésének egyik célja lehetett az északi határban fekvő nyílt homokfelületek megkötése.³⁹ Az új szőlőskertek ugyanis magaslatokon kerültek kialakításra, részben azokon a domboldalakon, melyeken az 1860-as évektől szántóföldi művelés folyt. A tágan értelmezett századfordulón tehát részben szántóföld-szőlő irányú változás állt be a tájhasználatban.

A nagylétei Kossuth-kert és Bocskai-kert is nyílt homokfelületen létesült, ezek a kertek a falu közös legelőjéből kerültek kihasításra. Az Újléta község mezőgazdasági határában fekvő szántóföldek minőségét jól jelzi, hogy az 1910-es statisztikai felmérés szerint 1 kat. hold szántó kataszteri tiszta jövedelme 3,8 korona volt, Nagyléta esetében ugyanez 10,1 korona, úgy, hogy a falu északi határában a kataszteri tiszta jövedelem az újléteihez hasonlóan alakulhatott, hiszen ugyanolyan talajösszetétellel rendelkezett. A szőlő tekintetében Újlétán 1 kat. holdra 7,9 korona, Nagylétán 12,1 korona jutott.⁴⁰ Ezek alapján talán megfogalmazható az a következtetés, hogy az északi határban elterülő szántóföldek egy részének szőlőskertté alakítása egyrészt jobb jövedelmi viszonyokat teremthetett a lokális társadalom számára, másrészt a szőlők telepítése elősegíthette a nyílt homokfelületek megfogását, így a korábban végbement antropogén tájátalakításhoz jobban alkalmazkodó területhasznosítás, szőlőművelés alakult ki. Mindez diverzifikáltabb termelésszerkezet kialakítását tette lehetővé a helyi közösség számára. Ehhez viszont szükség volt az Érmelléken végbement filoxeravészre is, mely piaci rést teremthetett a Nagyléta környéki falvak számára a szőlő- és bortermelés szempontjából.

A szőlőtermelésből kinyerhető jövedelemnövekedés a helyi közösség kisbirtokos családjainak kezében összpontosult, ugyanis a Fisch Ignác által birtokolt nagylétei uradalom területén nem folyt jelentősebb szőlőművelés (1910-ben az uradalom összeterületének 1,2%-án történt szőlőtermesztés), emellett a Nagyléta déli határrészében fekvő Zichy Ferenc-féle nagybirtokon nem termeltek szőlőt.⁴¹ Ha a település területéből levonjuk a két nagybirtokot (kb. 2400 kat. hold), akkor azt kapjuk, hogy a falu területének kisbirtokosok által bírt részén a mezőgazdasági

³⁷ MKMKF.

³⁸ MKF.

³⁹ Szilágyi 2012: 33.

⁴⁰ MMÁSZTF 1865; BVATKTMÁO 1913.

⁴¹ HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 3–18. köt.

határ 7-8%-án folyt szőlőművelés.⁴² A kisbirtokosok teljes kataszteri tiszta jövedelemének körülbelül 10%-át tette ki a szőlőterületekből származó jövedelem.⁴³

Észak-Bihar bortermelésének értékesítésével kapcsolatban Edvi Illés Sándor a következőket jegyezte meg: „A Hajdú városok határában és a nyíri homokdombokon terjedelmes homoki szőlők virulnak. [...] Új-Léta, Ér-Mihályfalva, Piskolt, Szaniszló határában egyenkint 100–400 holdas területeket ültettek be az utóbbi években nemes franczia vesszőkkel s több más község határában telepítettek kisebb-nagyobb homoki szőlőket. [...] A homoki szőlők termését legnagyobb részben mint bort és kisebb részben mint csemegeaszőlőt adják piacra.”⁴⁴ „A homoki szőlőkben termelt könnyű asztali borokat részint hegyi borokkal való keverés céljából, részint cognacgyártásra veszik meg. A borküldemények gyakoribb rendeltetési helyei Budafok, Gyöngyös, Bécs, Debreczen, Kolozsvár [...] Pécs, Sátoralja-Újhely, Miskolcz, Szolnok.”⁴⁵ Az általam vizsgált térség közvetlenül Debrecen szomszédságában helyezkedett el, mely város lakosságának növekedése nem mérhető a századfordulós Budapesthez, azonban a civisváros lélekszámának emelkedése az 1890 és 1910 közötti időszakban volt a legdinamikusabb. Az 1890 és 1900 közti időszakban közel harmadával, 1900 és 1910 között negyedével nőtt a város népessége, ezt követően azonban már lelassult a növekedés.⁴⁶

A város népességnövekedése magával vonzotta a mezőgazdasági termékek iránti kereslet élénkülését, melyet a Debrecen környéki tanyavilág mellett a Nyírség és az Érmellék közötti térség is kihasználhatott. Debrecen elérése a Debrecen–Derecske–Nagyléta helyi érdekű vasút 1894-es megnyitásával a korábbihoz képest kedvezőbbé vált, míg a Vámospércset Debrecennel összekötő vonal már korábban is működött.⁴⁷ A Nyírség és az Érmellék határán a szőlőterületek bővülése abban az időszakban vált dinamikusabbá, amikor Debrecen lélekszáma önmagához képest a legnagyobb növekedést mutatta, és a vasút egyrészt elérhető közelségbe hozta a civisvárost, másrészt olcsóbbá tette az áruszállítást. A tájra jellemző gabonatermelés mellett a szőlőművelés tehát kiegészítő jövedelmet jelenthetett a lokális társadalomnak, illetve differenciáltabb gazdaság szerkezet kialakítását tette lehetővé. Az észak-bihari szőlőtermesztés Trianon után is hasonló arányban foglalt helyet a művelési ágak között, mint az 1910-es években. A fenti térképen látható, hogy az Érmelléken és Nagyvárád környékén a filoxéra hatására csökkent a szőlőművelés

⁴² HU-MNL-HBVL-VI.181.eee. 3–18. köt.; BVATKTMÁO 1913.

⁴³ BVATKTMÁO 1913.

⁴⁴ Edvi 1896: 7.

⁴⁵ Edvi 1896: 38.

⁴⁶ MKOH 1892.; MSK Ús 1.; 42.; 69.; 83. kötet.

⁴⁷ Edvi 1896: 35–50.

aránya, mely térség felvevőpiacot jelentett az Észak-Biharban termelt szőlő számára. A táj azonban Trianon után elveszítette ezt a piacot, ami részben indokolja a szőlőtermelés volumenének szinten maradását és bővülésének elmaradását. A vasúthálózatba való bekapcsolódás és a szőlőművelés kiterjesztése kedvező hatással volt a térség gazdaságára, ami utat nyitott a vagyonosodás előtt, elősegítve a paraszti társadalom átalakulását, a polgárosodás felgyorsulását.

Összegzés

Az észak-bihari mikrorégióban és az abban elhelyezkedő Nagylétán a 19. század második felében a táj arculatának formálódásához két fontos tevékenység járult hozzá: az 1860-as években az erdőségek szántófölddé alakítása, valamint a filoxéra teremtette lehetőséget kihasználva a homokdombok szőlőskertekkel való beültetése a századfordulón. Lokális szinten mindkettő gazdaság szerkezeti váltást, eltolódást hozott magával. A szántóföldek kiterjesztését a Belga Bank által nyújtott földvásárlási lehetőség, a bárói uradalom kisebb parcellákra osztása és eladása idézte elő, melynek hatására Nagyléta északi határában Újléta néven egy új község jött létre, eközben ezen a határ részen a tájhasználat elszakadt a termőhelyi adottságoktól. A rossz minőségű szántóföldek miatt Újléta és Nagyléta előljáróságának kapcsolata hosszú távon feszültségektől volt terhes. A századfordulótól Észak-Bihar szőlőtermesztésének volumene a szőlőgyökértetűre immunis homoktalaj miatt növekedett, s a Duna–Tisza közéhez hasonló mértéket öltött. A szőlőtermesztéssel az 1860-as években lezajlott tájátalakuláshoz jobban alkalmazkodó területhasznosítás alakult ki, ami egyben jövedelemnövekedést is jelenthetett a lokális társadalom számára.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBVL), Debrecen

V. 653.b Nagyléta nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1927–1933.

VI. 181.eee. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Kataszteri birtokívek.

Néprajzi Múzeum (NM), Budapest

EADS KTL. 1925. Etnológiai Archivum. Dokumentációs Gyűjtemény. Statisztikai Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató lapok.

- BVATKTMÁO 1913: *Bihar vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. Művelési áganként és osztályonként.* Budapest.
- KDMR 2020: *Kisatlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910).* Főszerk. Demeter Gábor. Budapest–Debrecen.
- MKOH 1892: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892.* Szerk. Jekelfalussy József. Budapest.
- MKOMS 1897: *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése az 1895. évi VIII. törvény-cikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként.* Budapest.
- MMÁSZTF 1865: *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme.* Pest.
- MSK Ús 1. kötet. 1902: *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1.)
- MSK Ús 42. kötet. 1912: *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.)
- MSK Ús 69. kötet. 1923: *Az 1920. évi népszámlálás. 1. kötet. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
- MSK Ús 83. kötet. 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.)
- MSK Ús 105. kötet. 1938: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 105.)
- MEKF. Magyarország Első Katonai Felmérés.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?bbox=2361483.7703563776%2C5954941.344099082%2C2506943.435183068%2C6008065.0787572805&map-list=1&layers=147> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- HBHKF. Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&map-list=1&layers=129> – utolsó letöltés: 2024. július 1.

- MKMKE. Magyar Királyság. Második Katonai Felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2424273.562984191%2C6000741.763015903%2C2450051.9507733667%2C6009704.004582339&-map-list=1&layers=5> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- MKE. Magyarország Katonai Felmérése 1941. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2428789.833632143%2C6002622.612422001%2C2443303.3143777912%2C6007323.489661539&-map-list=1&layers=29>; – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- MO. 1865–1910. Magyarország településszintű adatbázis. http://gistory.hu/docs/8_/ – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- GISta Hungarorum OTKA-projekt. <http://gistory.hu/g/hu/gistory/otka> – utolsó letöltés: 2024. július 1.

Borászati Lapok 1895.

Debreczen Nagy-Váradi Értesítő 1862.

Politikai Újdonságok 1865.

Hivatkozott irodalom

- Bihari-Horváth László 2014: *Legelők – szőlőskertek – tanyavilágok. Környezetátalakító hasznosítási formák Biharban a 18–20. században*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Cunfer, Geoff 2016: Adaptation on an Agricultural Frontier. Socio-Ecological Profiles of Great Plains. *The Journal of Interdisciplinary History* (46.) 3. 355–392.
- Csorba László 2005: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 279–326.
- Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). In: Szulovszky János – Demeter Gábor (szerk.): *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest–Debrecen, 56–92.
- Edvi Illés Sándor 1896: *A magyar királyi államvasutak és az üzemiükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*. 2. kötet. Budapest.
- Fényes Elek 1839: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 4. kötet. Pest.

- Galgóczy Károly 1879: A telepítések mai fontossága s vizsgálódás sikerülésök feltételei körül. *Nemzetgazdasági Szemle* (3.) 1. 1–36.
- Horváth Gergely Krisztián 2022: A magyarországi jobbágyfelszabadítás végrehajtása és történeti percepciói. *Történelmi Szemle* (64.) 2. 251–267.
- Jankó Annamária 2007: *Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. [Budapest].
- Kövér György 1998: A piacgazdaság kiteljesedése. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 343–374.
- Orosz István 2020: *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról*. Debrecen.
- Pinke Zsolt 2015: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kisjégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14972> – utolsó letöltés: 2024. július 1.
- Szilágyi Zsolt 2012: *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét.
- Szilágyi Zsolt 2022: *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Budapest.
- Taylor, Alan 2022: Természetellenes egyenlőtlenségek – társadalom és környezettörténetek. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Táj, ember, tudás – Zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 115–131.
- Tokai Gyula 1992: *Nagyléta földje és népe. Részletek a község történetéből a kiegyezésig*. Vámospércs.
- White, Richard 1980: Poor Men on Poor Lands. The Back-to-the-Land Movement of the Early Twentieth Century: A Case Study. *Pacific Historical Review* (49.) 1. 105–131.